

JAZYK A LEXIKÁLNA ZÁSoba AKO ODRAZ POTRIEB ČLOVEKA A ĽUDSKEJ SPOLOČNOSTI¹

MARTIN OLOŠTIAK

Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, Slovensko

OLOŠTIAK, Martin: Language and lexicon as a manifestation of human and social needs. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2018, Vol. 69, No 3, pp. 327 – 339.

Abstract: The paper tackles the general problem of language and language communication from an onomasiological point of view. It emphasizes the effectiveness and flexibility of language communication. The paper illustrates the ways how the language is capable of satisfying various communication needs of a speech community. The paper focuses on the systemic relations, intersubjectivity and subjectivity, rationality and emotionality and the principle of language economy, particularly in lexicon and word-formation. Examples are taken from the Slovak language.

Key words: man, needs of a speech community, language communication, functions of the language, nomination and expression, lexicon

*Klárú Buzássyovú, poprednú slovenskú jazykovedkyňu, lexikologičku, lexikografku, možno bez prehánania nazvať aj nenapodobiteľnou mysliteľkou, ktorá sa fun-
dovane pohybuje v oblasti uvažovania o jazykovej komunikácii, o jej mieste v spoloč-
nosti, jej vzťahu ku kultúre a o ďalších súvislostiach, ktoré so širšie chápaným fungo-
vaním jazyka súvisia. Ak by som mal vybrať leitmotív, ktorý význačne charakterizuje
jej dielo, zvolil by som **pohyb**. Dynamika má v jej textoch viacero tvárí, vyskytuje sa či
už v podobe analýz tvorenia a fungovania abstraktnej lexiky, prác o vývine slovnej zá-
soby súčasnej slovenčiny, o viacrozmerom vzťahu systému a textu, syntagmatických
a paradigmatických súvislostiach jazykových jednotiek či o tvorivosti a reprodukova-
nosti v jazyku. V tejto súvislosti je úplne prirodzená jej dôležitosť až nezastupiteľnosť
pri príprave a realizácii pre slovakistiku takých kľúčových projektov, akými sú kolek-
tívna monografia Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (1989) či Slovník sú-
časného slovenského jazyka (2006, 2011, 2015). Posolstvo textov Kláry Buzássyovej
vidím okrem iného aj v tom, že autorka v nich rešpektuje jazykovú – dynamickú – reali-
tu, berúc do úvahy aj spomínané širšie, spoločensko-kultúrne súvislosti.*

ÚVOD

Predkladaný príspevok má dominantne všeobecnolingvistické a onomaziolo-
gické ukotvenie. Príklady na analyzované javy uvádzame zo slovenčiny, no pertrak-

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci projektu VEGA 1/0433/16.

tované otázky majú všeobecnejšiu platnosť. Cieľom príspevku je čiastočná charakteristika vzťahov medzi svetom, človekom a jazykom. Konkrétnejšie ide o náčrt možných odpovedí na široko koncipovanú otázku, akými spôsobmi dokáže jazyk uspokojovať rozličné podmienené potreby človeka. Ambíciou je okrem iného poukázať na to, že je možné neeklekticky spájať poznatky tzv. tradičnej jazykovedy, dominantne zastúpenej paradigmou štrukturalizmu, a „novej“ lingvistiky, ktorá sa začala presadzovať po tzv. komunikačno-pragmatickom obrate vo vývoji jazykovedného myslenia približne od 70. rokov 20. storočia. Kľúčovými konceptmi sú: človek, ľudské potreby, jazyk a rečová komunikácia, funkcie jazyka a jednotlivých jazykových prostriedkov, pomenúvanie a vyjadrenie, slovná zásoba.

Vychádzame z poznatku, že človek je biologicko-psychologicko-sociálna bytosť, ktorej charakteristickým (dominantným) znakom je interpersonálna komunikácia uskutočňujúca sa prostredníctvom jazyka. Jazyk je „výtvor“ človeka. Príznačne túto skutočnosť dokladuje Wilhelm von Humboldt: „Vytvorenie jazyka je podmienené vnútornou potrebou ľudstva. Nie je to len vonkajší prostriedok spoločenského styku, ale súčasť samej podstaty človeka. Bez jazyka nie je možný rozvoj duchovných síl, ani formovanie svetonázoru, ktoré človek dosiahne iba vtedy, keď svoje myslenie dovedie v spoločnom myslení v konfrontácii s iným k jasnosti a určitosti... Jazyk patrí medzi tie javy, ktoré podnecujú duchovnú silu človeka k neustálej činnosti“ (Humboldt, 2000, s. 52). Druhú stranu tej istej mince tvorí poznatok, že človek sa stal človekom vďaka jazyku. Juraj Dolník (2012, s. 29 – 47) uvažuje o tzv. antropotvornej sile jazyka – jeho inherentnou vlastnosťou je antropocentrizmus. Človek „stvoril“ jazyk na svoj obraz a v rámci tohto obrazu a pomocou tohto obrazu sa vo svete orientuje. To má pre interpretáciu jazyka a jazykovej komunikácie dôlekosiahle dôsledky (porov. napr. jednu líniu kognitívnej lingvistiky, ktorá je založená na koncepte „jazykového obrazu sveta“).

Každý živý organizmus funguje na báze uspokojovania potrieb. Viacrozmernosť („komplikovanosť“) človeka ako živočíšneho druhu sa odráža aj vo viacrozmernosti ľudských potrieb (porov. Maslowovu pyramídu potrieb). Uspokojovanie potrieb (v zmysle optimálneho prežívania ľudského života) súvisí s odstraňovaním deficitov, ktoré sú v pozadí týchto potrieb. To je podstatou motivácie ľudského správania (Nakonečný, 1996, s. 27 a n.).

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že existencia človeka je založená na uspokojovaní potreby prirodzenej a optimálnej orientácie vo svete, na potrebe „prežiť“. Sloveso *prežiť* sa používa v úvodzovkách, pretože nejde len o primárny biologický význam, ktorý koreluje so základnými fyziologickými potrebami, t. j. s pudom sebazáchovy v zmysle „zostať nažive“, ale aj o široký diapazón mimobiologických potrieb súvisiacich s fungovaním človeka ako psychickej a sociálnej bytosti (Dolník, 2012, s. 43 – 44). Citovaný J. Dolník v tejto súvislosti akcentuje princíp interpretačnej optimality, ktorý „riadi človeka tak, že – opretý o jeho interpretačnú nastavenosť – ho upriamuje na výrazové formy a na selekciu z jeho znalostného fondu, aby z in-

terakcie foriem a fondu navodil význam, ktorý najlepšie zodpovedá jeho optimálnej orientačnej potrebe, aktuálnemu orientačného záujmu“ (Dolník, 2012, s. 40). Alebo inak, môžeme uvažovať aj o potrebe porozumieť svetu (Vaňková et al., 2005, s. 37).

FUNKCIE JAZYKA

Na tieto úvahy možno bezprostredne nadviazať upriamením pozornosti na funkcie, funkčnosť jazyka a jazykových prostriedkov a funkčnosť ich používania v jazykovej komunikácii. Ako je známe, koncept funkčnosti ako jednu zo svojich výskumných dominánt v lingvistike systematicky rozpracovala pražská štrukturalistická škola. Z tohto dôvodu sa tento smer označuje aj ako funkčný štrukturalizmus.² Pravdaže, funkčné poňatie jazyka má svoju vývinovú líniu a nejde o vnútorné úplne homogénny koncept, ale o viacero koncepcií, ktoré na seba rozličným spôsobom nadväzovali, dopĺňali sa. V kontexte pražskej školy sa postupne vyprofilovalo šesť takýchto funkcií, ktoré sa pripisujú jazyku ako celku: *odrazová (informačná)*, *výrazová (expresívna)*, *apelová*, *estetická (poetická)*, *metajazyková*, *fatická* (porov. práce V. Mathesia, R. Jakobsona, J. Mukařovského, B. Havránka, K. Horálka a i.), pričom ako jeden z hlavných inšpiračných zdrojov sa tradične uvádza model jazykového znaku Karla Bühlera, v ktorom sa nachádza aj triáda jazykových funkcií: *odrazová – expresívna (výrazová) – apelová (výzvná) funkcia*. K nim sa často priraduje ešte funkcia *poznávací, reprezentatívna* (najmä národnoreprezentatívna) a *akumulačná*. Pravdaže, týmto sa výpočet a explikácia funkcií nezavršuje, práve naopak. Ako pripomína Naděžda Svozilová (1988), už reprezentanti pražskej školy klasického obdobia analyzovali funkčnosť jazyka na troch úrovniach: 1) od funkcie k forme, 2) na úrovni jazyka ako celku, 3) na úrovni jednotlivých jazykových jednotiek v systéme.

Koncept potreby a koncept funkcie sa dostávajú do priamej súvislosti, ktorú možno explikovať aj takto: človek komunikuje (používa jazyk) takým spôsobom, aby uspokojil svoju potrebu prirodzenej orientácie vo svete a prirodzenej interpretácie tohto sveta. Správa sa teda tak, že na uspokojovanie tejto potreby komunikuje účelne, funkčne, a to, dolníkovsky formulované, s ohľadom na svoj aktuálny orientačný (presnejšie: orientačno-interpretačný) záujem.³

---

² Porov. formuláciu z „manifestu“ Pražského lingvistického krúžku, ktorá je súčasťou *Téz predložených 1. zjazdu slovanských filológov v Prahe 1929*: „Jazyk jako výsledek lidské činnosti sdílí se s ní o záměrnost. Ať analyzujeme jazyk jako výraz nebo jako sdělení, úmysl mluvčího jest vysvětlení, které je nejvíce nasnadě a je nejpřirozenější. Proto jest při lingvistické analýze dbáti stanoviska funkčního. Z funkčního stanoviska je jazyk systémem účelných výrazových prostředků“ (Teze..., 1970, s. 35).

³ Pravdaže, interpretácia toho, čo komunikant aktuálne považuje za funkčné, môže byť subjektívna, z čoho môže vziť aj nedorozumenie až konflikt medzi komunikačnými partnermi. Napr. komunikačný partner A (autor výpovede) môže svoju repliku *Vypadni!* považovať za funkčnú, lebo aktuálne uspokojuje jeho emocionálnu potrebu „vyjadriť nespokojnosť, hnev“, zatiaľ čo komunikačný partner B (adresát) ju bude považovať za urážku, ktorá nabúrava jeho potrebu „byť rešpektovaný“.

SLOVNÁ ZÁSoba

V ďalšej časti sa zameriavame na náčrt funkčnosti pomenovacích prostriedkov (slov a slovných spojení), opierajúc sa o exemplifikáciu na materiáli slovnej zásoby (lexiky) slovenského jazyka. Vychádzame pritom zo skutočnosti, že slovná zásoba najbezprostrednejšie a najelementárnejšie reflektuje svet (porov. aj Vaňková et al., 2005) a slovo, resp. pomenovanie je základným typom jazykového znaku.

Slovo, resp. ustálené slovné spojenie sa terminologicky označuje aj ako **pomenovanie**. Termín pomenovanie (z dokonavého slovesa *pomenovať*), resp. pomenúvanie (z nedokonavého slovesa *pomenúvať*) označuje aj procesúalnu stránku (proces utvorenia slova). Tu sa používa aj internacionálny synonymný termín nominácia. Používanie termínu pomenovanie nie je náhodné, pretože sa ním de facto vyjadruje elementárny proces, účelom ktorého je „dať meno, dať názov“ výseku sveta alebo myšlienkovému konštrukt, ktorý človek považuje za dôležitý. Možno tu teda uvažovať o elementárnej **pomenovacej potrebe**, ktorá je vyjadrením potreby človeka poznávať svet (= orientovať sa v ňom, interpretovať ho), „zmocňovať sa“ ho, a zároveň tieto svoje poznatky a interpretácie uchovávať a deliť sa o ne s ostatnými komunikantmi.

Označovať výseky sveta možno viacerými spôsobmi (jazykovo aj neязыkovo), ale ukazuje sa, že najefektívnejším a pre človeka s ohľadom na jeho prirodzenú potrebu bezproblémovej orientácie a interpretácie optimálnym prostriedkom je práve jazyk, ktorý je stelesnením princípu jednoduchosti a efektívnosti. Na ilustráciu tohto faktu uvádzame dva príklady.

- Identifikovať konkrétneho človeka ako druhovú jednotlivinu, ako jedinečnú bytosť možno viacerými spôsobmi (DNA, odtlačky prstov, rodné číslo, ukázanie prstom v konkrétnej situácii a pod.), ale prirodzeným a najčastejším spôsobom je používanie vlastných mien, teda jazykových, nominačných jednotiek (porov. síce teoreticky možnú, no evidentne absurdnú komunikačnú situáciu, v ktorej by vyučujúci robil na seminárnom cvičení na univerzite dochádzku s použitím rodných čísel). Pravdaže, efektívne používanie vlastných mien je možné len pri splnení istých požiadaviek (o tejto problematike a rôznych stupňoch referencie – presupozíčná a referenčná identifikácia – porov. Blanár, 1996), no v porovnaní s inými spôsobmi ide o rýchly (na rozdiel napr. od forenzných techník) a pamäť extrémne nezaťažujúci (na rozdiel od používania rodných čísel) spôsob identifikácie druhových jednotlivín.

- Železničné rušne majú oficiálne len numerické (v minulosti alfanumerické) označenia, ktoré sa zakladajú na striktných technických normách, napr. 240-001-8.⁴

---

⁴ Porov.: Z. Zlinský: Značení našich železničních hnacích vozidel (1). Dostupné na: <http://www.vlaky.net/zeleznice/spravy/002532-Znacení-nasich-zeleznicnich-hnacich-vozidel-1.asp> [cit. 16. 8. 2009]. Z. Zlinský: Značení našich železničních hnacích vozidel (2). Dostupné na: <http://www.vlaky.net/zeleznice/spravy/002580-Znacení-nasich-zeleznicnich-hnacich-vozidel-2.asp> [cit. 16. 8. 2009]. Z. Zlinský: Značení našich železničních hnacích vozidel (3). Dostupné na: <http://www.vlaky.net/zeleznice/spravy/002605-Znacení-nasich-zeleznicnich-hnacich-vozidel-3.asp> [cit. 16. 8. 2009].

Konkrétne hnacie dráhové vozidlo s týmto číselným označením patrí do typu, ktorý medzi železničiarimi a železničnými fanúšikmi dostal prezývku *Laminátka* (podľa laminátovej skrine; porov. obr. č. 1).⁵ Jazykové pomenovanie je človeku najvlastnejšie, najprirodzenejšie, preto možno jazykové pomenovanie ako náhradu technického (numerického) pomenovania považovať aj za prostriedok humanizácie, ktorý súvisí s potrebou vyjadriť familiárny vzťah k veľkým a komplikovaným technickým zariadeniam. Pomenovanie (prezývka), ktoré sa utvorilo na pôde neoficiálnych komunikačných situácií, v sebe okrem samotnej potreby jazykovo pomenovať (a zároveň spoznať⁶) výsek sveta teda kumuluje aj potrebu vyjadriť emocionálny vzťah k tomu, čo vidíme.

Obr. č. 1: Vozidlo patriace k typu rušňov s prezývkou *Laminátka*⁷

Vytvorenie pomenovania (napr. *pero*, *počítač*, *kukučkové hodiny*) je zároveň v istom zmysle završením poznávacieho procesu zameraného na daný výsek sveta a taktiež prostriedkom na uchovávanie týchto poznatkov – daný pojem a význam sa konvenčne spája so zmyslami vnímateľnou formou.

V súvislosti s poznávaním je potrebné spomenúť dôležitú úlohu slovotvornej motivácie, ktorá je zodpovedná za tvorenie jednoslovných pomenovaní zmenou morfematickej štruktúry iných pomenovaní (napr. *záhrada* → *záhradník*, *literárna veda* → *literárnovedný*) alebo kombinácie pomenovaní (napr. *čierny a biely* → *čierno-biely*, *päť hviezdíček* → *päťhviezdičkový*). Utvorenie slovotvorne motivo-

⁵ V tomto prípade ide o sérionymum, t. j. druh vlastného mena pomenúvajúci typ, model, sériový výrobok. V rámci daných typov, radov sa pomerne často stretávame aj s pomenovaniami konkrétnych rušňov, napr. 240.013 (*Tasmánsky diabol*), 240.112 (*Stará hyena*), 240.140 (*Citrónka*), 240.121 (*Mazda*), 240.122 (*Edo*). Podľa: <https://vlaky.net/zeleznice/spravy/000015-Prezyvky-elektricky-rusnov-a-jednotiek-parnych-rusnov/>.

⁶ Kognitívny rozmer sa tu jazykovo prejavuje na úrovni slovotvornej motivácie, pomenovanie *Laminátka* v sebe obsahuje motív „laminát“, ktorý istým spôsobom charakterizuje danú vec.

⁷ Zdroj: <http://www.vlaky.net/servis/galeria.asp?lang=1&id=8#> [cit. 1. 12. 2008].

vaného slova prebieha na základe výberu určitého motívu. Tento motív odráža istý aspekt, jav, zložku, vlastnosť výseku skutočnosti, ktorú komunikanti pokladajú v danom čase za relevantnú; porov. napr. domáce pomenovania z oblasti zoologickej a botanickej nomenklatúry, v ktorých sa fixujú vonkajšie znaky, typické miesto výskytu, vzťah k iným živočíchom či rastlinám, typické pohyby a rôzne iné aspekty a vlastnosti, napr. vták – *nektárovka malachitová* („živí sa nektárom z rastlín“, „má farbu ako *malachit*“), motýľ *vidlochvost šachovnicokrídly* („chvost ako *vidly*“, „krídla ako *šachovnica*“), rastlina *ostrica chocholatá* („ostrá rastlina“, „rastie v trse v tvare *chochola*“), porov. obr. č. 2 – 4. Poetikou, „slovotvornou lyrikou“ ukrytou v takomto type pomenovaní sa doslova „nachádza“ vo svojej štúdii Mira Nábělková (2000).

Obr. č. 2:
*nektárovka malachitová*⁸

Obr. č. 3:
*vidlochvost šachovnicokrídly*⁹

Obr. č. 4:
*ostrica chocholatá*¹⁰

Slovotvorne motivované slová sú teda prostredníctvom svojej vnútornej formy nositeľmi a fixátormi poznávacej činnosti človeka, čo platí aj z ontogenetickej perspektívy.¹¹ V tomto ohľade je tento typ pomenovaní dôležitým objektom záujmu kognitívnej lingvistiky (Vaňková et al., 2005, s. 29; Ungerer, 2007, s. 650 – 675).

SYSTEMIZAČNOSŤ A RELAČNOSŤ

O systéme v slovnej zásobe sa vedú diskusie a možno sa stretnúť aj s názormi, ktoré o systematickosti v lexike vyjadrujú pochybnosti. Napr. Eugen Paulíny reaguje

⁸ Zdroj: <https://www.hbw.com/ibc/photo/malachite-sunbird-nectarinia-famosa/perched-bird> [cit. 29. 8. 2018].

⁹ Zdroj: https://en.butterflycorner.net/fileadmin/_processed_/d/a/csm_Papilio_demoleus_24_u_NHM_01_75f3eb06c4.jpg [cit. 29. 8. 2018].

¹⁰ Zdroj: https://www.lumigreen.sk/obchod_homedir/data/1484/obrazky/2055.06.jpg [cit. 29. 8. 2018].

¹¹ O dôležitosti, ba nezastupiteľnom mieste slovotvorby vo vývine detskej reči a z pohľadu kognície porov. napr. L. Liptáková – K. Vužňáková (2009, s. 92 – 111).

na postuláty pražského štrukturalizmu o existencii samostatného systému v slovnej zásobe¹² takto: „A tak sa zdá, že klasifikácia slovnej zásoby podľa slovných druhov je jediná klasifikácia systémová“ (Pauliny, 1958, s. 26). Následne však pripúšťa existenciu neustále sa meniacej sústavy pojmov (s ilustratívnym využitím lexémy *otec*), pričom rezumuje takto: „... nejaký lexikálny systém uzavretých vzťahov neexistuje. Je tu len voľná a neuzavretá sústava pojmov.“ A ďalej: „Zdá sa teda, že pokiaľ existuje systém slovnej zásoby, je tesne viazaný na gramatický systém, takže je jeho súčiastkou. Niekedy relatívne samostatný systém slovníka, ako sa domnievame, neexistuje a netvorí nejaký relatívne samostatný ‚plán‘ jazykového systému“ (Pauliny, 1958, s. 27).

Prevažujú však názory, že systém v lexike je zreteľný, aj keď, pochopiteľne, ide o systematickosť *sui generis*. O existencii lexikálnych vzťahov sa nepochybuje,¹³ pretože platí, že ak uznávame existenciu lexikálnych vzťahov, musíme počítať aj s existenciou systému v slovnej zásobe, ktorý by sme mohli charakterizovať ako multištruktúrovaný (na základe uzavretého počtu typov lexikálnoparadigmatických vzťahov¹⁴ existuje obrovské množstvo rôznych lexikálnych štruktúr, resp. zoskupení, paradigiem¹⁵).

Na ilustráciu uvádzame jeden typ lexikálnej relačnosti, ktorá sa využíva aj na pragmatické účely. Konkrétne ide o vzťah paronymie¹⁶, t. j. formálnej podobnosti pomenovacích jednotiek. V odevnom a obuvníckom priemysle existujú názvy výrobkov (logonymá), ktoré sa svojím pomenovaním formálne podobajú na logonymá známych, prestížnych a kvalitných firiem, napr. *Puma* :: *Plima* – *Fuma* – *Pmua* a i.; *Nike* :: *Hike* – *Nkie* – *Knie* – *Nibe* a i.; *Adidas* :: *Addidas* – *Abibas* – *Abidas* – *Adidos* a i. K jazykovej podobnosti sa často pridáva aj podobnosť loga; porov. obr. č. 5 – 8.

Obr. č. 5

Obr. č. 6

¹² Autor tu cituje šesť kritérií klasifikácie lexikálneho systému V. Mathesia, ktoré sa nachádzajú v rozsiahlej štúdii *Řeč a sloh*, 1942.

¹³ Na existencii medzilexikálnych vzťahov je založený koncept paradigmatickej motivácie J. Dolníka (napr. 1985) a následne aj celostné uchopenie fungovania slovnej zásoby v podobe teórie lexikálnej motivácie u J. Furdíka (2008).

¹⁴ Počítame s týmito základnými typmi vzťahov, na základe ktorých sa utvárajú lexikálne paradigmy: pojmové vzťahy (lexikálne pole, resp. onomaziologicko-lexikálna paradigma), synonymické vzťahy (synonymická paradigma), antonymické vzťahy (antonymická paradigma), paronymické vzťahy (paronymická paradigma), homonymické vzťahy (homonymická paradigma), hyperonymicko-hyponymické vzťahy (hyperonymicko-hyponymická paradigma), konverzívne vzťahy (konverzívna paradigma), slovo tvorné vzťahy (slovo tvorná paradigma – tu uvažujeme o slovo tvornej paradigme v širšom zmysle, tento termín je v tomto význame synonymný s termínom slovo tvorný útvar).

¹⁵ Lexikálnu paradigmu možno charakterizovať ako súbor lexikálnych jednotiek, ktoré majú spoločné a zároveň odlišné vlastnosti (porov. Ološtiak, 2017, s. 25 a n.).

¹⁶ Blížšie o paronymii a rôznych prístupoch k tomuto javu porov. Ološtiak, 2017, s. 43 – 45.

Obr. č. 7

Obr. č. 8

Možno teda konštatovať, že neexistuje lexikálny „bezdomovec“, t. j. pomenovanie, ktoré by sa nevyznačovalo žiadnymi vzťahmi k iným pomenovaniám. Obrovská masa pomenovacích jednotiek musí byť navzájom rozlične usúvzťažnená, pretože človek pomenúva, poznáva a zapamätáva si vo vzťahoch. Z tohto dôvodu sú systemizačnosť a relačnosť nevyhnutnou podmienkou na efektívne fungovanie jazyka.¹⁷

INTERSUBJEKTÍVNOSŤ A SUBJEKTÍVNOSŤ

Slová môžu byť výsledkom intersubjektívnej konvencionalizácie. To znamená, že napr. na pomenovanie pojmu „pisacia al. kresliaca potreba“ sa v slovenčine používa forma *pero*, pričom táto asociácia je súčasťou prirodzeného jazykového vedomia všetkých komunikantov používajúcich slovenský jazyk (problematiku polysémie, synonymie a ďalších sémantických a komunikačných vzťahov nechávame bokom).

V niektorých prípadoch sa však môže uplatniť aj **subjektívna** nominačná potreba, ktorá rezultuje do utvorenia **okazionalizmu** (príležitostného slova na jedno použitie, ktoré vytvorí v aktuálnej situácii individuálny komunikant¹⁸), napr. *Takto sa hrá hokej, wurstožrúti!*¹⁹; *Ok, idem si prečítať tvoj odsudok.*²⁰; *V rámci EUnifikácie*²¹ *nemali by používať tiež aj slovenský termín „regionálny vlak“ pre súčasné osobné vlaky?*²² V literatúre sa akcentuje nominačná fakultatívnosť ako vlastnosť

¹⁷ S rozvojom počítačovej a korpusovej lingvistiky sa začali objavovať snahy o počítačové spracovanie interlexematických (paradigmatických) vzťahov. Jedným z takýchto výstupov je projekt **WordNet** (<http://wordnet.princeton.edu/>), ktorý pripomína spracovanie lexiky pomocou tezaurov. WordNet sa však od tezaurov odlišuje vo viacerých smeroch: vo väčšej miere berie do úvahy lexie; keďže ide o elektronickú databázu, je možné sa v ňom orientovať pomocou prehliadača (browsera), typy sémantických vzťahov sú explicitne pomenované (porov. citovanú webovú stránku). Lexikálne vzťahy zachytávajú aj tzv. asociatívne slovníky (napr. Ufimceva – Čerkasova – Karaulov – Tarasov, 2004).

¹⁸ K okazionalizmom sa vo viacerých prácach inšpiratívne vyjadrila aj K. Buzássyová (napr. 1979, 1990, 1999), ktorú možno právom pokladať za zakladateľku slovenskej okazionalistiky.

¹⁹ Komentár v internetovej diskusii po zápase Slovensko – Rakúsko 8 : 1 na majstrovstvách sveta v ľadovom hokeji (5. 5. 2005).

²⁰ Negatívny, odsudzujúci posudok. [Z četovej komunikácie.]

²¹ Unifikácia v rámci EÚ. [Z internetovej diskusie.]

²² K funkciám okazionálnych pomenovaní aj ku komunikačno-pragmatickej charakteristike tohto typu slov porov. napr. Ľ. Liptáková, 2000, s. 25 – 35.

okazionalizmov, podstatou ktorej je to, že okazionalizmy zväčša nepomenúvajú nové výseky sveta (z uvedených príkladov porov. *wurstožrút* – *Rakúšan*). Na druhej strane sa subjektívna nominačná potreba môže realizovať tak, že komunikant nie je spokojný s tým, čo mu uzuálna slovná zásoba ponúka. Preto vytvorí pomenovanie, ktoré najlepšie vyhovuje jeho aktuálnej pomenovacej potrebe, napríklad:

- v zmysle špecifikácie existujúceho pojmu (*papuče* – okaz. *kolodomky* ‚papuče určené na chodenie okolo domu‘, *chodník* – okaz. *medziplotník* ‚chodník medzi plotmi‘²³);

- utvorením jednoslovného pomenovania pre pojem, ktorý v uzuálnej lexike nemá lexikalizovaný ekvivalent, možno ho vyjadriť len opisne (osoba, ktorá škodí – *škoditeľ*; kto trávi posledný deň v roku (Silvester) s niekým – *spolusilvestrovač*; výlet, ktorého hlavným cieľom je fotografovanie – *fotovýlet*);

- prejavom tvorivosti (estetickej – umeleckej, ale aj v rámci bežnej komunikácie; napr. *erosnička* = Eros + rosníčka, Š. Moravčík; *krvsajúci deň* = krv + sať, D. Hevier); o vzťahu tvorivosti a reprodukovateľnosti porov. inšpiratívnu štúdiu Kláry Buzássyovej (1999), odkiaľ sme vybrali aj uvedené príklady.

Okazionalizmy sú teda v tomto zmysle individuálnou, subjektívnou reakciou v danej komunikačnej situácii, vyjadrujúc tak emotívny postoj komunikantov (porov. Liptáková, 2000). Uvedené poznámky sa týkajú okazionalizmov, ktoré vytvorili dospelí komunikanti. Problematika detských okazionalizmov je špecifická (napr. Liptáková – Vužňáková, 2009, s. 55 – 91).

RACIONÁLNOŠŤ A EMOCIONÁLNOŠŤ

Človek je racionálna a zároveň emocionálna bytosť. Táto skutočnosť sa prirodzeným spôsobom prejavuje aj v slovnej zásobe, v ktorej okrem nocionálnych pomenovaní existujú aj pomenovania vyjadrujúce emócie človeka.²⁴ Racionálnosť a emocionálnosť chápeme ako konštrukty, ako dva krajné póly, medzi ktorými možno pozorovať prienikové pásma. Opierajúc sa o prototypovú teóriu, ako aj o štrukturalistické poznatky o centre a periférii, možno konštatovať, že racionalita a emocionalita majú svoje prototypové, centrálné zóny. Prototypom racionality je vedecké poznanie²⁵, v slovnej zásobe zhmotnené do podoby odbornej terminológie, a prototypom emotionality v slovnej zásobe je zóna expresívnej lexiky.

---

²³ Príklady uvádza Ľ. Liptáková, 2000.

²⁴ Hranice medzi racionálnosťou a emocionálnosťou (podobne ako hranice ďalších antinomicky vymedzených pojmov) sa programovo stierajú v kognitívno-lingvistických prístupoch, kde sa napr. konštatuje, že denotácia a konotácia pri interpretácii sveta sa prelínajú, pretože práve „efemérne“ konotačné prvky sú dôležitou súčasťou kognície a kultúrnych aspektov (Vaňková et al., 2005, s. 28 – 29).

²⁵ To, samozrejme, neznamená, že ak chce byť komunikant racionálny, musí nevyhnutne používať odbornú terminológiu.

Odborná terminológia je reflexom špecifikovanej potreby byť presný, jednoznačný, odhaľovať fakty a relácie, kauzalitu, je prejavom objektivizácie pri interpretácii sveta, t. j. poznávania v nadväbovej, vedeckej podobe. Tieto potreby sa odrážajú aj vo vlastnostiach odborných termínov (spisovnosť, jednoznačnosť, presnosť, systémovosť, definovanosť, motivovanosť, derivatívnosť a i.; Masár, 1991); porov. slovo *voda* ako netermín vo význame „prírodná kvapalina (v zemi i na povrchu) slúžiaca ako základný nápoj, používaná v priemysle ap.“²⁶ vz. chemický termín *voda* s definíciou „binárna zlúčenina vodíka a kyslíka s molekulovou štruktúrou, v ktorej sa atómy kyslíka a vodíka viažu jednoduchou polárnou kovalentnou väzbou, vzorec H₂O“.

Expresívna a emocionálna lexika je odrazom ľudskej potreby vyjadriť emócie, subjektívny postoj, hodnotenie vo vzťahu k pomenovanému javu alebo ku komunikačnému partnerovi, pričom, prirodzene, môže ísť o vyjadrenie emocionálnych postojov v rôznych zónach pomyselnej škály medzi kladným a záporným: porov. *Pod' sa napapať*. – neutrálne [*Pod' sa najesť*.] – *Pod' sa nažrať*. Používanie expresívnej lexiky je eklatantným príkladom činnostnej povahy jazyka a jazykovej komunikácie (v zmysle humboldtovského „energeia“ – jazyk ako aktívny princíp), expedient jazykovo aktívne vyjadruje svoj postoj, momentálne naladenie sa. Emocionálnosť možno vyjadriť prostredníctvom širokého diapazónu pomenovacích jednotiek – expresívne pomenovania vo vlastnom zmysle (napr. *trdlo*, *háved'*, *mojko*, *miláčik*, zvieracie nadávky typu *krava*, *pes*), frazémy vrátane rôznych aktualizácií (*Dovtedy sa chodí s krčahom po vodu, kým sa nerozbije. Lož má krátke nohy, ale o to väčšiu stabilitu.*), okazionalizmy (porov. vyššie), vlastné mená (napr. deminutívne hypokoristiká – *Janičko*, *Anička*, prezývky osôb – *Krívajúci diabol*, prezývkové toponymá – *Pažravá pri Zvolene* [= Banská Bystrica], *Bradavica na Dunaji* [= Bratislava]) a i.

Expresívnosť sa môže evokovať aj prostredníctvom estetickej funkcie chápanej v širšom zmysle (nemusi ísť len o umelecké komunikáty, ale o všetky komunikáty, v ktorých sa prejavuje nevšednosť, vtip, dvojzmyselnosť, asociatívnosť, t. j. jazyková hra), a to prostredníctvom komunikačnej aktualizácie rozličných paradigmatických relácií medzi pomenovaniami (synonymia, antonymia, paronymia, homonymia, sémantická transpozícia a i.). Ilustratívne príklady sa týkajú aforizmov, teda žánru, pre ktorý je typická komprimovanosť, pregnantnosť, neočakávanosť, kontrarpunktická údernosť, humor, pointa, teda vlastnosti, ktoré prototypovo spĺňajú charakteristiky jazykovej hry, napr. *Sú úlohy, s ktorými sa dá vyrovnáť iba tak, že si človek pokríví charakter.* – *Na výslnie sa najčastejšie dostávajú tí, čo sa už nejako namočili – asi preto, aby vyschli.* – *Keď niekde zašermujete tvrdou valutou, hneď sú všetci na mäkko.* – *Studená vojna neprinesie osvieženie ani v najhorúcejšom lete.* – *Čím viac išli doľava, tým menej pravoverných bolo v ich radoch.* (Aforizmy Stana Radiča, 2005).

²⁶ Výklad významu podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (4. vyd., 2003).

PRINCÍP EKONÓMIE

V lexikálnej zásobe sa viacrozmerne prejavuje aj princíp ekonómie, t. j. potreba expedienta minimalizovať svoju námahu a zároveň maximalizovať obsah svojej výpovede, teda potreba vyjadriť veľa, čo najrýchlejšie a na malom priestore. V lexike ide o rôzne stratégie kondenzácie pomenovania, resp. redukcie formy: napr. *skrakovanie* (*vedecká rada* → *VR*), *univerbizácia* (*vysoká zver* → *vysoká*). Osobitným typom kondenzácie je slovtvorba (porov. ďalej).

Tieto dve sily (minimalizovanie vlastnej námahy a maximalizovanie obsahu výpovede) sú protirečivé, neustále na seba pôsobia a vyrovnávajú sa, a to vo vzťahu k aktuálnej komunikačnej situácii so všetkými determinantmi (najmä vzťah k percipientovi, typ komunikačného kanála, komunikačný zámer expedienta a komunikačné očakávania percipienta, vzdialenosť medzi komunikantmi, téma komunikácie, potenciálnosť komunikačných šumov; Horn, 2017, s. 513). Používanie skratiek má v tomto zmysle komunikačne jánusovskú tvár: pre expedienta je z hľadiska ekonómie extrémne výhodné, zatiaľ čo pre percipienta predstavuje potenciálnu hrozbu (percipient musí poznať vzťah medzi skratkou a neskráteným výrazom, ak chce porozumieť komunikovanému obsahu), napr. *Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove* (84 znakov) vz. *ISMŠ FF PU* (8 znakov). Expedient pri iniciálovom skratení tohto viacslovného názvu ušetrí mnoho času a priestoru (forma skratky tvorí 6,7 % z formy viacslovného názvu). No ak percipient nevie skratku dekodovať, skratenie je v konečnom dôsledku (s ohľadom na výsledok komunikácie) nefunkčné. Komunikantom prototypovo ide o to, aby komunikácia bola úspešná, funkčná, to značí, že expedient musí voliť primerané jazykové stvárnenie a brať náležitý ohľad na percipienta.

V tomto kontexte sa ako komunikačne mimoriadne efektívne ukazujú status a vlastnosti slovtvornej motivácie, ktorá ako keby „zmierovala“ antinómiu formálnej implicitnosti a obsahovej explicitnosti: slovtvorne motivované pomenovanie (napr. *huslista*) je dostatočne formálne implicitné, lebo je jednoslovné, a zároveň dostatočne obsahovo explicitné, lebo vo svojej vnútornej forme vyjadruje vnútorné hierarchizovaný význam, ktorý v tomto prípade možno vyjadriť v podobe vety: „človek, ktorý (profesionálne) hrá na husliach“ (Furdík, 1993).

NAMIESTO ZÁVERU – VARIABILNOSŤ JAZYKA

Jazyk je dostatočne flexibilný, aby mohol napĺňať rozličné komunikačné potreby. K dispozícii je primerané, optimálne množstvo výrazových prostriedkov, porov. napr. náčrt diapazónu jazykových (nie čisto lexikálnych) prostriedkov na vyjadrenie kladnej a zápornej odpovede na otázku *Pôjdeš zajtra do kina?* (porov. napr. kategórie ako miera súhlasu – nesúhlasu, taktnosť – netaktnosť, nociónálnosť – emocionálnosť, priamosť – nepriamosť, implicitnosť – explicitnosť).

Pôjdeš zajtra do kina?

Možné záporné odpovede: *Nepôjdem. Nie. Veru nie. Kdeže. Kdežeby. Ešte(že) čo. Božechráň. Vylúčené. Nemožné. Ťažko. Figu. Figu borovú/drevenú! Riť Paľovu! V žiadnom prípade! Ani za boha! Ani bohovi! Ani náhodou. Ani nápad. Ani za nič. Za nič na svete. Ani za (celý) svet. Ani ma nehne. Na to zabudni! Ani pri najlepšej vôli. Trť! Musím sa postarať o syna. Mrzí ma to, ale musím sa postarať o syna. ...*

Možné kladné odpovede: *Pôjdem. Áno. Hej. No. Aj. Tá že!? Pravdaže. Samozrejme. Prirodzene. Iste. Isteže. Zaiste. Tak. Akože! Akože by nie! Jasné. Jasnačka! Že váhaš! Môžeš sa spoľahnúť. Bez debaty. To sa rozumie. Samo sebou. ...*

A ak by aj vyjadrovací prostriedok na uspokojenie aktuálnej komunikačnej potreby chýbal, tak si ho komunikant dokáže kedykoľvek sám vytvoriť. A aj v tom spočíva sila jazyka.

Bibliografia

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.) Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1996. 250 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1979, s. 124 – 127.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionálna slovotvorba ako indikátor synchrónnej a diachrónnej dynamiky. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 63 – 73.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Tvorivosť a reprodukovanosť v jazyku. In: Pange lingua. Zborník na počesť Viktora Krupu. Red. J. Genzor – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1999, s. 131 – 146.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývinové tendencie a zmeny v slovnej zásobe slovenčiny (1945 – 1995). In: Studia Academica Slovaca. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000, s. 300 – 309.

DOLNÍK, Juraj: Otázka motivovanosti a systémovosti slova. In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 36, č. 1, s. 13 – 22.

DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 368 s.

FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.

HORECKÝ, Ján: K otázke systému v slovnej zásobe. In: Jazykovedné štúdie. 3. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1958, s. 5 – 18.

HORECKÝ, Ján: Systém slovnej zásoby v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 1. Prednášky VIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Ústav školských informácií 1972, s. 21 – 28.

HORN, Laurence R.: Pragmatics and the Lexicon: Lexical Pragmatics. In: The Oxford Handbook of Pragmatics. Ed. Y. Huang. Oxford: Oxford University Press 2017, pp. 511 – 531.

HUMBOLDT, Wilhelm von: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Prekl. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000. 260 s.

- KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária – POVAŽAJ, Matej (eds.): Krátky slovník slovenského jazyka. 4., dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov: Náuka 2000. 146 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Diet'a a slovotvorba. Prešov: Pedagogická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove 2009. 202 s.
- MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1991. 192 s.
- MATHESIUS, Vilém: Řeč a sloh. In: Čtení o jazyce a poezii. Eds. B. Havránek – J. Mukařovský. Praha: Družstevní práce 1942, s. 10 – 100.
- NÁBĚLKOVÁ, Míra: Krkoška mámivá – kdeže si žije? (Dávka slovotvornej lyriky.) In: Človek a jeho jazyk. I. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000, s. 465 – 474.
- NAKONEČNÝ, Milan: Motivace lidského chování. Praha: Academia 1996. 272 s.
- OLOŠTIAK, Martin: Lexikálna paradigmatica, sémantika a kombinatorika. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2017. 118 s. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak10>.
- PAULINY, Eugen: Systém v jazyku. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Red. A. Dostál. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1958, s. 18 – 28.
- RADIČ, Stano: Aforizmy Stana Radiča. Zost. I. Radičová – E. Kelley – P. Kelley. Bratislava: NEO, n. o. 2005. 226 s.
- SVOZILOVÁ, Naděžda: K vývoji pojetí funkce (K vývoji pojetí některých základních lingvistických pojmů a termínů). In: Slovo a slovesnost, 1988, roč. 49, č. 1, s. 64 – 71.
- Teze předložené prvnímu sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. In: U základů pražské jazykovědné školy. Ed. J. Vachek. Praha: Academia 1970, s. 35 – 65. [Teze...]
- UFIMCEVA, Natalia Vladimirovna – ČERKASOVA, Galina Aleksandrovna – KARULOV, Jurij Nikolajevič – TARASOV, Jevgenij Fedorovič: Slavjanskij asociativnyj slovar': russkij, beloruskij, bolgarskij, ukrajinskij. Moskva: Rossijskaja akademija nauk 2004. 800 s.
- UNGERER, Friedrich: Word-formation. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts – H. Cuyckens. Oxford: Oxford University Press 2007, pp. 650 – 675.
- VAŇKOVÁ, Irena et al.: Co na srdci, to na jazyku. Praha: Karolinum 2005. 344 s.